

ДИМИТЪР ТАЛЕВ

АЛЕКСАНДЪР СПИРИДОНОВ

Димитър Талев остави крупно и зряло творчество. Той успя да затвори своя кръг от напрегнати художнически търсения и трагични национални прозрения, публикувайки малко преди смъртта си романа „Гласовете ви чувам“ — четвъртата част на поредицата му, която започна да излиза през 1952 г. с „Железният светилник“. И ако в романа за хаджи Серафимовата внука Султана, дръзнала да се ожени за селянина Стоян Глаушев, Димитър Талев нахвърля едри психографски шрихи към познатата ни картина на турското робство и на фанариотското духовно потисничество, то в „Гласовете ви чувам“ той вече разказва за внука на Султана Борис Милостивия, който напрегнато търси нови пътища за Организацията след Илинденската епопея.

В нашата историческа проза мястото на Димитър Талев е особено, лично негово си, извоювано с безкрайно търпение, трудолюбие и с едно рядко напрежение на таланта, шибан непрекъснато от все нови и все по-амбициозни замисли. Обикновено днес, когато чуем неговото име, ние мислим най-напред — и с право! — за неговия шедевър „Железният светилник“, за „Преспанските камбани“, „Илинден“ и „Гласовете ви чувам“.

„Железният светилник“ блести с особена сила в цялостното творчество на нашия автор и го изправя по-нататък, при написването на другите три книги от мащабно замислената поредица, пред проблема не само да следва педантично своя замисъл, но и да не пада под нивото на своето крупно художническо завоевание. Задача с рядка трудност, като се има пред вид, че романът за Султана и Стоян Глаушев, за Лазар, Божана и Ния, за Рафе Клинче и Катерина, за Аврам Немтур, Наместника и Климент Бенков и за десетките други второстепенни герои, които дълго се помнят благодарение на рядката пластическа дарба на Д. Талев, на умението му да въвежда епизодичния герой с ярки, запомнящи се детайли, този роман впрочем има особено място не само в творчеството на неговия вдъхновен творец, но и в нашата проза, в нашата романистика по-конкретно. Но ако останем до тая дълбоко вярна и от никого може би неоспорвана констатация и не съумеем да дадем подobaващата се висока оценка на цялата четирология, на „Самуил“, на „Хилendarският монах“ и на изящните къси разкази на Димитър Талев, така лаконични, белетристично плътни, сгъстени, без излишества и досадна описателност, с интригуваща, но умерена събитийност, която дава голям простор на характерите, ние ще объркаме критериите и стойностите, ще загубим представа за цялото, съзерцавайки само и единствено най-ослепителната му част.

В скоби казано, наистина късите разкази на Д. Талев учудват със своята сббитост, с пестеливостта на слово, детайл и събитие. Изглежда, неговият епичен талант, който се разлива мощно и широко в „Самуил“, излизайки в третата част

извън коритото на творческия замисъл и повличайки автора към стихията на описания на все нови и нови битки, дълго време е зреел, десетилетия наред се е школувал, докато дойде мигът на „Железният светилник“ — звездният миг за автора и за нашата романистика. Толкова точен, ясен и пестелив в разказите си — особено в цикъла за Самуил, който заляга в основата на тритомния роман, Димитър Талев създаде нова инерция в историческата ни проза след излизането на „Железният светилник“. Поведена бе борба срещу обстоятелствеността и описателността, срещу илюстративността и самоцелното сладкодумство, повикани бяха големите концепции, които да засегнат във втория план на творбата и да извисят мащабно човешките характери.

За съжаление талантът на Димитър Талев се осъществява неравномерно, със спадове и извисявания, скокообразно. Като всеки продуктивен писател той невинаги чака мига на вдъхновението, за да седне над белия лист. Хилядите му страници не биха се родили, ако той беше чакал да го осени чудото, ако беше съзерцавал през това време мъчителни авторски комплекси и беше разсъждавал за необходимостта и абсурдността на литературата и изкуството, както често се случва днес на някои наши закъсали напред път прозаисти. Не биха се родили и томове на „Обикновени хора“, ако Г. Караславов би имал такава схващане за творческия процес на прозаика с мащабни замисли. Според признанията на Д. Талев той е живеел със своите герои, виждал ги е, общувал е години наред с тях, преди да седне на масата и да се заеме с тяхното извайване. Надарен с рядко въображение, един от най-големите майстори на творческата измислица, иззидал тухла по тухла десетилетия наред свой хармоничен творчески свят, Димитър Талев до такава степен се осъществи чрез своите любими герои, че те зазвучаха с автентичността на автобиографичното и документалното, станаха свидетелство за епохата на Българското възраждане, на нашите националноосвободителни и социални борби, на борбите на нашия народ за отстояване на неговата млада държавност чрез жизнения подвиг на Самуил Мокри.

Но неговото творчество познава не само парадокса на два периода, чиято разграничителна линия постави 9. IX. 1944 г., но и парадоксите на събитийната разлятост, на разточителността в диалога, на хипнотизиралата автора страст да описва и да описва, да разказва за все нови и нови герои, без да изчерпи до дъно техните образи. Случва се той да прибавя все нови и нови штрихи и детайли към външния облик на героя, без да успее да го стопли с глаушевската топлина на Стоян, Лазар и Борис — нещо, което често наблюдаваме в „Илинден“ и *третата част* на „Самуил“ пък и на други места в тоя популярен тритомник. Епическите вълни на таланта му могъщо се плискат, често пъти го повличат към бездната на описателността и събитийността. Той сякаш иска да обгърне целия живот на народа през епохата на Самуила, невинаги имайки търпението да се домогне до многоплановостта на „Железният светилник“. Стихията от образи, диалози, прииждащи на тъпни замисли и все нови и нови импровизации го грабва и той не може да устои на сладкодумството от детските години, когато часове наред е занимавал другарчетата си със своите разкази. Многопланов и многопластов, умееш да извайва сцени с рядка интимност и с тревожеща духа атмосфера на подтекста, автор — рядък майстор на диалога, в който сентенцията, народната мъдрост и народната речева интонация са нещо естествено, той ни изненадва в творби като „Самуил“ — т. 3, и „Илинден“ със своята пасивност пред понеслия го кой знае накъде сюжетов поток. Неговата противоречивост — до парадоксалност — ще проличи още по-ясно, ако сравним, от друга страна, сюжетната динамика на „Илинден“, „Самуил“, или „Хилендарският монах“ със статичността и сковаността на „К и провед в състаниа“ — една повест, написана без артистичност и въображение, без свойствените Талеви импровизации в диалога и разказа, неинтересна и скучна независимо от

възрожденската преданост на автора към борците за род и родина, за държава и свобода. В тази творба се набива в очи шампата, правенето на проза, фабрикуването на много и много страници. Ако се появи герой, то непременно трябва да му се направи портретна характеристика с някой търсен детайл, и то такава, че ние я забравяме моментално след прочитането. Има случаи на тенденциозно осъвременяване, ясно доловимо от съвременния читател, просветен за периода на 50-те години, когато бе доведена до абсурд мисълта за ролята на народните маси в историческия процес и много често борците от миналото разсъждаваха като курсисти, току-що завършили някоя примитивна школа по истмат и по диамат. Такива нотки откриваме също в репликите и дългите досадни монолози на Самуил, на бившия богомил Рун, на богомилите-старейшини и т. н. Подобна критика можем да отправим и към някои от героите на „Гласовете ви чувам“ — много правилно замислени като образи — мостове между националноосвободителните и социалните борби, като символ на прерастването на много поделения на Организацията в секции на БРСДП (т. с.). Особено що се отнася до Кибарев. Тази нова за автора типология от герои му е все още вътрешно чужда независимо от интензивното мирогледно преустройство, което преживява авторът след Девети септември, разделяйки се с елементите на национализъм в своя мироглед, усвоявайки идеята за интернационализма и братството между народите — в случая на балканските, които така странно са се омесили с българския народ в пределите на Талевия регион — родната му Македония. В този смисъл заслужава висока оценка образът на Ангелика — любимата гъркиня на Борис Глаушев. Любовта между двамата млади отрича националните вражди и полетява като лястовица на бъдещето над страниците на този роман, обогарен с кръвта на толкова много българи в погромаджийските години след Илинденската епопея. В същото време, разделяйки се с някои крайни, екстремни изяви на своя иначе чист възрожденски патриотизъм, Д. Талев си остава българин с главна буква, патриот-философ, чието перо — по думите му — е особено привързано към националното. В наши дни често се говори за диалектиката регионално — национално — общочовешко, но, струва ми се, че този разговор ще стане особено дълбок и интересен, особено поучителен и концепционален, ако се опираме по-често върху света на Талев, ако по-често анализираме и интерпретираме неговите герои, от които се излъчва такъв мил на сърцето на автора прилепски аромат и такава възвишена българщина.

В годините на най-зрелите Талев изяви — средата на 40-те и 50-те, години на възход на българския роман, разцъфтял през злия суховец на схематизма, е много модно да се говори за интернационализъм. Диалектиката на двете понятия — патриотизъм и интернационализъм — така се разкъсва, че под маската на интернационализма започва неусетно да се настанява националният нихилизъм, а думата патриотизъм звучи все по-кухо, фанфарно и декларативно, изпразва се от реално съдържание пред очите на съвременниците на Димитър Талев. В името на това подобие на „интернационализма“, с все още непреодолян страх от урапатриотизма и буржоазния национализъм, развихрил се по времето на „сбъдването на националните идеали“, време на монархо-фашистката диктатура, която се разправя с еднаква злоба и реакционност с комунистите и с всички антифашисти независимо дали са от Велико Търново или Скопие, от Варна или Прилеп, от Охрид или София — точно в името на квазиинтернационализма след Втората световна война се развихря македонизмът. Великосръбският шовинизъм минава в настъпление — но това не изненадва Талев, който като младеж е съвременник на Илинденската епопея и пред очите му започва сърбоманската експанзия в Прилеп — неговата литературна Преспа. Запознат със стратегията на буржоазна Югославия, чийто хегемонизъм и балкански апетити са всеизвестни,

прилепският българин активизира своя могъщ изобразителен талант, за да съхрани стародавната българщина на хората от своя роден край.

Авторът на четирилогията неспри само до образите на герои като Стоян, Лазар и Борис Глаушеви, като Султана и Ния, като Рафе Клине и Райко Вардарски. Той извайва образите на гъркомани и сърбомани, на всички тия човешки отрепки, загубили или никога непритежавали чувство за национално достойнство и национално съзнание, с които така яростно конфликтна Паисий в „Хилендарският монах“ и ги сочи на младите поколения, размахвайки по бащински заканаелно пръст срещу увлечените по „бисерите“ на чуждоземното. Аврам Немтур, Наместника, Таки Брашнаров, Катърката, Йосиф от Рапа и т. н. — тази типология от герои има не по-малко значение за разбиране на основната концепция на четирилогията от опора на върху традицията на децата на Султана, хаджи Серафимовата внука, съпругата на бившия селянин казанджиата Стоян Глаушев, майката на Катерина, Султана, която винаги прави навреме своя избор, винаги поема своя дял от морална отговорност, винаги има мнение по съдбоносни за семейното огнище въпроси и кураж, настойчивост и воля да ги наложи деспотично над своите близки. А що се отнася до „еничарската“ типология от герои, твърде добре индивидуализирани, неотстъпващи на положителните по художествен блясък и по вяроност на своята характерологична логика, на своята „правда“, тях Талев е извайвал с рядка отговорност пред словото, пред своя талант и пред своята национална мисия, за да преодолее и запрати в миналото едно поведение, заклеено още на времето от един от любимите му герои Паисий Хилендарски с крилатите думи, които знае всички българини. . .

* * *

Всичко е много по-сложно в творческия свят на Димитър Талев, отколкото ни се струва на пръв поглед, когато потъваме в атмосферата на увлекателните му романи, забравили всичко на света и тръгнали доверчиво след автора по следите на някоя история. Особено е сложно положението с неговите т. нар. о т р и ц а т е л н и г е р о и. Странно как периодът на схематизма, когато отрицателният герой е черен като дявол, а положителният е надарен с всички човешки добродетели — до такава степен, че в него не можем да открием човека, не се отразява на Д. Талев. Изглежда, той е окончателно завършил своята естетическа сграда, построил е до детайли своята поетика още в началото на 40-те години, когато по думите на Братислав Талев пише „Железният светилник“, за да го завърши в 1946 г. След Девети септември — по неговите много чести признания и по задължителната сякаш за всяко интервю самокритика за „Усилни години“ — на него му се налага да се преустройва вътрешно, мирогледно, да усвоява идеите на марксизма-ленинизма, художникът трябва да бъде достигнат от мислителя, от идеолога. За автор на исторически романи това е от особена важност. Колко интензивен е бил този процес на вътрешно преустройство, как задълбочено и съзнателно — като прилежен студент — се е отнесъл Талев към новите задачи, които поставя пред неговия талант времето, личи от следващите му романи. И особено според мен от „Самуил“, където героят е прекалено просветен за механизмите, които тласкат напред историята, и в някои моменти едва ли не отрича феодализма. В четирилогията също се появява добрият, беден, отруден турчин, който в „Преспанските камбани“ предупреждава своя комшия на чаршията за новите золуми, подготвени от ходжата и бейовете; Лейла се влюбва в Борис Глаушев, независимо че брат ѝ е най-злит чифликчия и българомразец в околността — по-късно тя му спасява и живота; Лазар Глаушев намира общ език в затвора с арнаутина, който в духа на източното юначество се възхищава

от комитите и дори им върши услуги — разбира се, срещу съответния бакшиш, но какво става без бакшиш в империята, в „това царство кърваво, грешно“? Борис Глаушев изживява най-голямата си любов в гр. О. с красивата, благородна и изтънчена в чувства и пориви гъркиня; след като всички монаси-гърци са го-нили, унижавали и пречили на Паисий със своите обиграни, фанариотски прийо-ми, намира се един, и то най-ученият между тях, човек, предан на духа, на кни-гата, на знанието, който безкористно и дружески помага на Хилендарския мо-нах; красивата ларисчанка, която като дете е спасил по пътищата на войната Самуил Мокри, му става достойна снаха, вярна и предана съветничка, без визан-тийското коварство на неговата собствена съпруга, майка на Иван Радомир; в жилите на Ния тече „гръчка“ или влашка кръв, но това не ѝ пречи да посвети живота си на народния водач на Преспа Лазар Глаушев — един борец против фанариотското духовно иго, и т. н.

За автор като Димитър Талев, който се отличава от много наши прозаисти, наметнат като че ли с екзотичното наметало на Юга, летописец на живота на македонските българи, е от особена важност мирогледното преустройство след Девети септември. В неговата родна Македония, в това число и в родния му Прилеп, който се явява в творчеството му като Преспа — разбира се, обобщен, типизиран и индивидуализиран, придобил облика на литературен град и симво-лизиращ по думите на Талев средния македонски градец от оная епоха, — жи-веят освен българи още турци, малко власи, придошли кой знае откъде, и един коварен фанариот, Наместника, за който авторът намеква, че е гъркоман, че е погърчен и именно затова особено опасен за рода. . . Но действието на него-вите романи не се развива само в Преспа — то обхваща цяла Македония, едва ли не целия Балкански полуостров, който е в границите на Турската империя. Героите — положителни или отрицателни — са от различни народности, не само българи или потисници-турци. Смесените бракове са нещо в реда на нещата. Обикновено нещо е българин да говори турски или гръцки, а в по-ново време — френски или немски, ако е от интелигенцията или от търговската класа. Крайно интересно е сигурно не само за българския читател, но и за балканския как Та-лев изобразява епохата на Балгарското възраждане или на епичните битки на Самуил, през какъв зрителен ъгъл изобразява той съответната народност — тъй като неговото творчество е документ, който интересува не само българските историци и народопсихолози, но и чуждите — по-специално балканските. Едно може да се каже определено: в подхода на Димитър Талев след Девети септем-ври към миналото няма и следа от националистическа неприязън или недоверие към човека само заради това, защото той не е от своята народност. Чертите и на най-отрицателните му герои, които не са българи, не се разкривят от само себе си в деформациите на ненавистта и презрението. В черните краски няма ав-томатизъм, обусловеност от шовинистическо противопоставяне, чуждата на-родност не е етикет, който вече говори сам по себе си за манталитета на героя. В това отношение в подхода на Талев при обрисовката на герои — небългари — има народопсихологическа подоснова — както е и въобще във всичко, което то-зи дълбок познавач на българската душевност е сътворил през своя труден, пъ-лен с трагични превратности живот. Както българският народ е великодушен, веротърпим, народ — добър съсед, без алчни апетити за чужди територии и бо-гатства, без мечти и идеали да изгради своето добруване за сметка на чужди на-роди, така и неговият изключителен син Димитър Талев е по интуиция, по кръв, по народопсихологически рефлекс, пълен с доверие и доброжелателство към гърка, влаха, сърбина, към турчина дори когато той не е от ония, които са съз-дали с т р а х а. В „Илинден“ едно от турските села — жителите му са бедни, отрудени планинци — уверява въстаниците, че няма да тръгне в башибозушки бяс против тях и устоява на думата си. Авторът е избрал позицията, която му

дава най-голям простор за творчески търсения, която развързва майсторските му писателски ръце, а не ги скована и рамкира с вродени и придобити предубеждения, недоверие, подозрения и омрази. Неговата широта и търпимост, неговата добросъщност и човешка топлина обляхват всичките му герои.

А когато те се изявяват като българоубийци като Василий, десетилетният противник на Самуила, като българомразци подобно братята на Ангелика —любимата на Борис Глаушев, и като „чуждите пропаганди“, които кръстосват илинденската земя и сеят терор и вдовишки забрадки, съюзили се с източния тиранин; като върли врагове на своя народ като сърбоманите Йосиф от Рапа и Кътърката, лумпени и криминални типове или пък като гъркомани по време на църковните борби като Аврам Немтур и Таки Брашнаров; като надменни турци, хукнали с ловна страст по следите на комитите, за да се напият с кръвта на раята, забравили в своята овълченост дори и това, че те никога не са работили и че без раята ще изпукат от глад — тогава нима авторът е виновен заради тия обективно съществуващи исторически аномалии, чиято жертва на Балканите е бил винаги и единствено като че ли българският народ?

Един балкански писател като Димитър Талев, дълбок познавач на бита и народопсихологията на балканските народи, на тяхната история, на техните възжеления и национални идеали, не може да отмени тоя въпрос — не само защото е засегнат неговият изстрадал народ. За мащабен хуманист като него, излязъл извън границите на нашата родна литература и станал още приживе особен естетически феномен — първо, от балканско, а след това от общоевропейско естество, е не по-малко важно и тревожно това, че човекът може да бъде способен на варварски националистически изяви в най-новата европейска история. Той познава деформациите, комплексите — те са също от народопсихологическо естество, засуква ги с майчиното си мляко всяко дете в империята. Грозни са душевните гримаси на родителите на онова петгодишно турче, което гледа със зли очи Стоян Глаушев, когато той крачи покорно след своя неочакван „работодател“ в турската махала, за да му премести даром камъните. Тия човешки, родителски изкривявания, които са поразили душата на петгодишното дете и са го подготвили „за живота“: да бъде господар, да мъчи, бие и убива раята — тия отрицателни хуманитарни явления на робството, тоя задушаваш не само народите, но особено силно и отделната личност — противоположният на човека морален климат на империята — занимават със своята болезнена, натрапчива власт писателя още от невинните години на неговото детство. Ето как се откроява турчето със злите си очи в цитата, който давам:

„Минувачите бяха редки, мълчаливи; само на един малък триъгълен площад Стоян видя купчина турчета улисани в игрите си. Като минаваха край турчетата, едно от тях, около петгодишно, с протъркани шалварки, впи зли очи в Стояна. Сегне бързо се наведе, взе камък и го хвърли по него:

— Гяур!“

(„Железният светилник“)

Тук човек не може да определи къде свършва религиозният фанатизъм, поразил детската душа, и къде започва кръвожадната омраза срещу българите на бъдещия башибозук; откъде се е взела в иначе бедно облеченото дете тази мечта да бъде господар, да мъчи и ограбва раята, да прекара живота си като нетрудов елемент, паразит и лумпен, играчка в ръцете на бейовете като Алията — наемния убиец на Лазар Глаушев, който вижда сметката и на богатството на своя „работодател“ Аврам Немтур. Това дете, вече подготвено да се изявява като нравствен изрод, да няма човешки задръжки, когато мъчи раята и изтрелва гяурите, въпреки че само се мярка и бързо изчезва в сюжетната динамика на почти приключен-

ските първи страници на „Железният светилник“, остава като няма въпросителна в съзнанието на читателя, обременено от абсурдната ситуация. Неговите зли очи и ругателният му възглас са един детайл, удачно предаващ мрачната, потискаща Стоян атмосфера на турската махала. Но те са един детайл и към робската действителност, която авторът талантливо описва, към психологията на робството с главния му компонент с т р а х а.

Обръщайки прожекторите на своя дълбок психологизъм, който прави рентгенови снимки както на отделната личност, така и на групите от хора, на отделните класи и социални прослойки, на отделните народности в унизителни за тях моменти, когато те се нахвърлят върху българския народ — главната сила, противопоставяща се на робството, — обръщайки своите изследователски прожектори от раята към нейните врагове, Димитър Талев в същност насочва удара срещу робството. Както срещу това, царящо в империята на османлиите, така и срещу всякакво робство изобщо. Защото този наш автор умее да намесва общочовешките гледни точки, когато разглежда по-частните въпроси за съдбата на един народ под робство, и за мъчителната изява на неговите отделни представители под ударите на ятагана, дебнати от уловките на фанариотите с техния мегаломански идеал за унаследяване на империята.

* * *

Борбата сменя своята основна цел и своя лозунг. Преспанските камбани тържествено са възвестили международното и вътрешното признаване на българската нация и Лазар Глаушев заедно с еднооките екзалтиран даскал Райко Вардарски основава революционния комитет. Все по-често се чува крилатата фраза „Свобода или смърт“ — особено след фаталната за Македония Руско-турска война от 1878 г. Колко мъчително дълъг, труден и неравномерен е бил този процес — от вековното господство на с т р а х а до бунтарските призови на Райко Вардарски пред бесилото, — можем да си представим може би само от творчеството на Димитър Талев. Той умее да обрисува мудния ход на годините, натрупванията на новаторските елементи в действителността, докато се дойде до техния взрив и до началото на нова епоха. Тук наистина можем да правим съпоставки между него и Иво Андрич, но много внимателно, тъй като нашият автор е по-самобитен, той умее да подхваща балканските и общочовешките проблеми по-отвътре, с народопсихологическата подоснова на българщината. От железния светилник през газената лампа до бакрените листове, които братя Баболеви докарват в града, за да сложат край на занаятите, на еснафите, на високиморалните взаимоотношения майстор — калфа — чирак, край и на патриархалното единомислие в къщата на Султана и началото на отчуждението от рода — този исторически процес, траял десетилетия, е проследен от автора с епическо спокойствие, сюжетна плавност и вътрешно напрежение, което поражда предатката за изчерпателност.

Димитър Талев не бърза, той реди привидно мудно своите записки за отишлото си, но под външния пласт на чудесно обрисуваното всекидневие на градеца ние съзираме да крепне идеята за свободата, за смъртта като изкупление на личното достойнство, за саможертвата като път към победата, за героизма и митологизацията на люде като Райко Вардарски, които стават новите знамена на българина. Той държи в своя фокус Глаушевия род, но чрез него следи десетки герои, чиито жизнени пътеки се преплитат с тия на глаушевци. Започнал темата за страха още с началните страници на „Железният светилник“, обрисувал в детайли робската психология, сякаш за да освободи и себе си, и всеки свой читател от нейните вековни напластявания в душите, Димитър Талев показва безкрайните вариации на темата за свободата, чиито светли идеи неудържимо нахлуват в градеца.

Да бъдеш свободен — това означава да имаш правото на избор на своето лично щастие; и Катерина, и Ния могат твърде много да разкажат на читателя за героичното отстояване на своите чувства, на своята любов, на своя идеал за щастие и за богато осмислен живот. В конфликтното повествование на Димитър Талев, където острите кулминации се редуват с плавното течение на годините и назряването на новите сблъсъци, личи колко е трудно на новаторската личност да отстои себе си в борбата с традицията, със законите на един морал, който столетия е саморегулирал народния организъм, но неговите консервативни елементи стават пречка на новите хора по време на Възраждането. Защото да отстоиш себе си означава да се опълчиш срещу самата Султана, а има ли по-голям подвиг, който би могла да направи Катерина заради майстор Рафе Клинче? Това значи Ния да се изправи срещу намусения Аврам Немтур, да дръзне да заговори на него за Лазар и на Лазар за него, на двама смъртни врагове в обществените борби, които могат много лесно да стъпчат цветето на чувствата и да го принесат — единият — Лазар — в жертва на своята мисия на народен водач, а другият — Аврам Немтур, в жертва на своето гъркоманско озлобление срещу всичко и всички, в жертва на чорбаджийското си самолюбие и тираничната си гордост. Но Талев, чиято вселена е нравствено хармонична, не принася в жертва на обществените борби любовта на Ния и Лазар — толкова дълбока, толкова човешка и така извисена от плътското в света на поетичното, но без да мине границата и да отиде в света на аскетичното. Деликатните и сложни извивки на чувствата, разговорът на погледите, докосванията на душите, сблъсъкът на характерите и тяхното хармонично нагаждане един към друг, тяхното оглаждане, за да могат да издържат на един човешки живот — както са издържали Султана и Стоян Глаушев, ето кое е безкрайно важно за Димитър Талев, когато размишлява над любовта между Лазар и Ния, а не докосванията на телата, чийто елементаризъм днес огрубява и прозаизира човешките връзки и ги свежда до култа към секса, стандарта, лукса, насладата от живота. . .

За учителката Руменова от Шумен, току-що дошла в Преспа и орисана да роди дете от Таки Брашнаров — гъркомана, красавеца, прелъстител и чревоугодника, който ще умре от ръката на новия еничарин, сърбомана Кътърката — за тази амбициозна интелигентка да бъде свободна означава да мине през чаршията! А това е скандализиране на нравите в градеца, ужасен шок, предизвикателство към еснафския морал (т. е. към морала на занаятчиите, обединени в своите еснафи).

За Стоян да бъде свободен означава да дойде и да се засели в Преспа. Но само след едно поколение за войводата, обсаден до града в една турска кула, да бъде свободен ще означава да умре заедно със своите момчета — така както преди него Райко Вардарски избира смъртта, за да продължи чрез нея борбата и да се осъществи докрай като личност. Рафе Клинче, Райко Вардарски — за тях герои от подобна типология да бъдат свободни означава да извършат своя подвиг. Него те са избрали — така, както народът ги е избрал, за да осъществи чрез тях най-възвишените си заложби и стремежи.

Творчеството като подвиг, талантът като дълг пред народа, изкуството като най-естественото състояние на личността, издигащо я над всекидневното — ето какво разчитаме, когато слушаме нервните, нахъсани от напора на мятанщата се личност монолози на Рафе Клинче. Но той е имал лошия късмет да заплюби вироглавата Катерина — дъщерята на Султана, да извърши с нея грях, а това тя не може да прости нито на него, нито на дъщеря си. . .

Подвигът, героиката на борбата, романтиката на четническия, комитския живот, себежертвата и всеотдайността в името на родината — колкото отиваме към края на четирилогията, колкова по-често ще мислим за тях категории, чийто носител е новаторската, свободна личност, избуяла върху народната нрав-

ственост, върху българщината. И колкото и да е неочаквано, често ще съзираме някоя черта на резбаря Рафе Клинче да се таи в сърцето на някой четник, наречен манлихера и тръгнал да се бори за свободата на народа. Това е така, защото блестящо изваяният образ на човека на изкуството — при това жив и дишащ, от плът, нерви, емоции и страсти — както Лазар Глаушев веднага усеща, е еманация на свободния човек. Осъществявайки се в изкуството, той намира там и своята свобода и независимост, и своята опора срещу противоположните на човека и човешкото елементи на действителността. Така пък комитатата се осъществява в подвига и саможертвата. . . Изваян реалистично и в същото време легендарно, чрез усещането на мига на подвига, смъртта и саможертвата като раждане на легендата, чийто ореол ще сияе пред поколенията и ще ги води все така в борба за свобода, комитатата на Димитър Талев е щастливият, максимално изявил се човек. На него може да се завижда и да се подражава, но той никога не може да бъде съжаляван и оплакван. . . Струва ми се, че върхът на тази идея е изпълтен в историята за любовта на Донка и Велко от „Илинден“ — и по-конкретно за живота на учителката, след като е загубила всичките си близки и наистина е станала другарка на орлите, намерила е своя дом и своето семейство в Организацията. . .

Поколениято на Лазар Глаушев е покрусено от Берлинския антибългарски договор и върху него за известно време ляга тежка апатия — то е докоснало свободата и свободата го е докоснала, след като е победило фанариотите; то е чуло свободата да идва в Преспа, видяло е турците да бягат и след това трябва да започне отново робският живот, отново да носи вечер фенер по улиците, отново да се кланя на поробителя! Поколениято на Борис Глаушев обаче се изгражда характерологично заедно с Организацията, то е неин връстник и нейните принципи стават негови лични принципи, елементи от неговия морал. Народопсихолог по усет, по рождение, а не по книжна подготовка, открил чрез своя творчески процес основните характеристики на българската народопсихология, Димитър Талев разкрива вътрешната динамика на народопсихологическите процеси, застигането, сблъсъка, смяната или просто отричането на едни елементи от други. Страхът, покорството, примирението, лоялното изпълнение на всяка наредба на турчина — чиновник или просто ага; ужасът от самата мисъл за съпротива, борба или непокорство; съзнателното пречене на лудите глави, които могат да докарат в определен период само беля на раята и не могат да поклаят дори един директ на тази гнила, но траяла все пак векове империя и т. н., — тези елементи от душевността на поробените българи, тези черти, свързани с робството, са осъдени да отидат в историята на този свободолюбив народ, през чието сърце минават всички конфликти, болки, търсения и пориви на Балканите. Само рожба на прекалено благороден, великодушен и самокритичен народ, народ, надарен с рядко чувство за самоирония, който сам знае безкрайния сплъск на своите слабости и няма защо други да му ги сочат с желанието на всяка цена да го уязвят — както фанариотите раняват десетилетия сърцето на Паисий Хилендарски, — само от този народ може да излезе такъв обективен летописец на робството, както Димитър Талев. Той не обича фалшификацията, не разкрсява своите герои, не ги прави по-големи юнаци, отколкото са, но и никога не им притуря повече слабости и пороци, както би се искало това на българо-мразците. Ще бъдат нужни десетилетия, ще трябва усилията на няколко поколения, робската психология ще се проанализира детайл по детайл, ще бъде тълкувана, осъзнавана и стъпка по стъпка преодолявана, докато съпротивата, борба-

та, саможертвата, комитската романтика, подвигът станат новата философия на българина.

Разглеждайки в четирилогията си, в „Хилендарският монах“, и в десетки свои разкази този траял почти век процес, за да придобие ясен народнопсихологически релеф и да бъде разчитан вече от осъзналия се народ, от променилия се народ, от самопозналия се след жестока вътрешна самокритичност, след ужасно и дълго самобичуване български народ, Димитър Талев със завидно упорство и типично нашенско търпение извайва образите на десетки нови хора, на десетки нови българи, които стават еманация на новата борческа философия.

Стоян Глаушев в удушва в самоотбрана хрътката на бея и побягва към града с ужасния, парализиращ психиката и мозъка на роба страх. Неговият инстинкт за самосъхранение го тласка натам, но в оня период на масово овчедушие и покорство дори и това е един малък подвиг, един малък бунт, един човешки порив към свобода и към по-добър, по-справедлив, по-нормален живот.

Султана Глаушева, железният бастион на традицията, най-дълбокият символ на българския култ към дома, на 25 години извършва своя подвиг, като скандализира задрямалото в ориенталския ход на годините градче и хвърля в плесениялите му води своята нечувано дръзка постъпка да се омъжва сама, да си избира сама съпруг. Тя кове сама своето щастие, но уязвява чорбаджийската си гордост и гордостта на своята класа, като въвежда в порутената от времето хаджи Серафимова къща простия селянин Стоян, който така и няма да се почувствува цял живот гражданин.

Климент Бенков ще влезе сам в общината, за да внесе там нервния си и нетърпелив говор, шокиращ чинно насядалите с броеници в ръце, видели и патили старци. Той ще ги шиба като с камшик, ще стане изразител на все по-ясно преместващата се към новото история, ще умре, храчейки кръв, и ще завещае на сина си Андрея и най-вече на Лазар Глаушев борбата с Наместника. Дълго ще се помнят неговите страстни речи, дълго ще потреперват нощем старците и Аврам Немтур така и няма да може да образува гъркоманска партия — нито в общината, нито в градеца, нито, най-малко, в околността.

В скоби казано, след като човек е чел такъв дълбок анализатор на човека и обществото като Димитър Талев, след като е гледал омаян, като на сън през неговия талантлив микроскоп как текат годините в Преспа от миналото към съвременността, от робството към свободата, от потиснатия и примирен с обстоятелствата в империята човек към човека, освободен от всичко това, започнал нов живот и превърнал се в най-сигурен гарант на свободата на българския народ — на него не му е нужно да се запознава нито с Прилеп, нито с Битоля, нито с Охрид, нито със Скопие, нито с живота в другите български градове до Освобождението от 1878 г. Той е видал благодарение на македонския чародеец в малката капка цяла България!

Няма герой, пълнокръвно и по талевски вдъхновено изваян, който да не внася своята лепта — кога малка, едва забележима, кога по глаушевски огромна — в процеса на вътрешно освобождаване на роба от оковите, които са му наложили османлиите, но и които сам си е налагал в тъмните начални векове на робството, за да оцелее, за да се съхрани сред азиатската жестокост и ислямския фанатизъм. Димитър Талев се вслушва със своите изтънчени български сетива в душевността на своя народ. Той разкрива как робът вече не само че не се парализира от страх, когато срещне в полето турчина-бей, но го гледа надменно, право в очите, без да мигне, без да трепне. И още нещо: земята под краката на агаларите заканително тътне, гъркоманите и фанариотите са разгромени, сред българите — носители на най-прогресивните веяния в империята, издигнали дори лозунга за автономия на Македония, за да покажат на дело уважението си към другите народности в нея — се заражда нещо ново. Нека го наречем И л и н

денско. Става дума вече за нов народопсихологически етап, за скок, подготвен търпеливо, ваян години наред от поколението на Лазар Глаушев и Райко Вардарски. Бившият роб, въоръжен с нови идеали за човека и смисъла на живота, за щастието — свое и на народа, издига за своя върховна жизнена цел подвига, юначеството, комитската, харамийска романтика, борбата.

Започва надпревара по пътя към подвига и саможертвата, наставя велик за българите момент. Като че ли цяла ера е отминала — и тя наистина отминава. Докато в освободената част на родината вилнее байгановщината, в Македония героиката става доминираща черта на потеклия в ново русло живот. Покрусата от разгрома на Илинденската епопея е голяма — но не от такова естество, както на Априлската. Организацията запазва своите кадри, мястото на убитите герои не остава празно, Донка замества Велко и тя съвсем не е единствената жена, която заема мястото на убития си мъж. Децата растат с харамийски идеали — напред, пред тях е Македоно-Одринското опълчение, те също ще сложат кисти за свободата на България.

Живата снага на един народ не може да бъде никога разкъсана. Загубата на територии, които са били обект на десетилетна експанзия, съвсем не означава механично, автоматично откъсване, загубване или противопоставяне на народопсихологическите етапи, тенденции, процеси. Именно затова творческият подвиг на Димитър Талев може да бъде сравняван и анализиран съвместно с този на Иван Вазов от „Под игото“ и на Захари Стоянов от „Записки по българските въстания“. Така, както Априлското въстание и творбите по-късно за него са оказали своето влияние върху съзряването на македонските българи, ускорили са еволюцията на роба към свободния човек с Ботевия идеал: „Свобода или смърт!“ — по същия начин, от своя страна Илинденската епопея нахлува със своята героика и романтика, с безбройните подвизи, саможертва и юнашки деяния на илинденци в душевността на целокупния български народ.

Този за съжаление шаблонизиран от нашата публицистика израз — „целокупния български народ“, който Талев често употребява в публицистиката си през 30-те години — в същност има твърде дълбоко значение. Изглежда тези, които първи са го употребили като израз на своя чист възрожденски патриотизъм, са имали точно това пред вид: че българският народ независимо от това, дали се намира в границите на българската държава или не, е целокупен в народопсихологическите си изяви и чаяния, че народният организъм не може да бъде разкъсан от телените мрежи на границите, че това, което става например в Битоля или Серес по време на илинденските звездни мигове на нашата нация, не може да не резонира в Свищов или Велико Търново, в Пловдив, Сливен, Сопот или Карлово.

Като търпелив майстор-народовед, строител на българската душевност и трагичен пророк за бъдещи преमेждия, Димитър Талев е иззидал тухла по тухла романа „Илинден“, влагайки във втория му план, който свободно разчитаме зад сюжетната динамика, своята идея за приноса на илинденци в съкровищницата на българския дух. Те са по хайдушки, по ботевски красиви, юначни, мъжествени, жилави, издръжливи на глад и жажда, на мъчения и на наложени в името на дълга самолишения и самоотречения. Борбата за свобода за тях е един безкраен процес — и едно поражение по пътя не може нито да ги сломи, нито да обърне очите им назад, към отреченото минало на унижителното примирение с робството. Предателите все по-рядко се срещат, редиците са единни, въстанието зрее сред народа — и нито Гоце, нито Даме, нито кой да е друг ръководител може да го спре, предчувствайки поражението. Процесът се саморегулира, всички български стихии са се надигнали и тях вече не ги интересува дали ще победят или ще бъдат победени. Робът се бори

за свободата — ще дойде българското време, когато свободният ще поведе борба за съвършенство, ако перифразираме крилатата фраза на Яне Сандански.

Вслушвайки се във вътрешните звукове на лавината от революционен ентузиазъм, описвайки чрез десетки епизодични герои, случки, събития и ситуации, Димитър Талев не само изобразява, не само портретува тия къси и тревожни илинденски дни и нощи. Той дописва нравствените, социалните и най-вече националните завешания на борците. Проявява се като превъзходен познавач и тълкувател на масовата психология, но това е, защото той познава народопсихологическите пружини и натрупвания, които довеждат до тоя неконтролируем от никого взрив на народно негодувание. Амбицията му е да опише масата — но тя не е за него разгневена тълпа, тръгнала кой знае накъде, не е стихия, която е способна да се нахвърли в отъстътелен бяс върху другите народности. Напротив, точно тогава, в тия върховни дни се разкрива в своя блясък моралът на българина, неговото великодушие, вроденият му хуманизъм, омразата му срещу всяко насилие и неправда. Особено силна, когато излиза от неговите редици. Тази демократична маса от хора, която провъзгласява Крушевската република и която е така дълбоко антимонархическа, че съумява да парира дворцовите домогвания на Фердинанд и да не му позволи да лови риба в мътна вода, не търпи вождове от бонапартистки тип, сатрапи и новоизлюпени тирани. Особено силно е разкрил това Димитър Талев в следващия роман — за Борис Глаушев Милостивия. В съответствие с основния замисъл на „Илинден“ да портретува епопеята, да разкрие колективния образ на въстаниците и да обрисова вътрешните пружини на това изумително в историята на българския народ движение, Димитър Талев е построил романа мозаечно — нещо рядко за епик от класически, Толстоев тип като него. Сюжетните линии се събират и разминават леко и непринудено, нередко развързките просто се съобщават, защото напират нови събития. Героите се срещат и разделят, обичат се, борят се, умират или побеждават, но авторът няма нито търпението, нито възможността да надникне до дъно в техните характери, да изчерпи детайл по детайл жизнения им път, както прави това в „Железният светилник“, „Преспанските камбани“ и донякъде в „Гласовете ви чувам“. Талев-баталистът, който описва с рядка вещина толкова много Самуилови сражения, нетърпеливо измества Талев-психолога и характеролога, майстора на плавното епическо повествование. Действието се развива ту в Преспа, ту в полето, ту в предпланините, ту в гнездото на орлите, където се срещат, залюбват и оженават Донка и Велко. Борис Глаушев взема така старателно уроци по въоръжена борба и четническа тактика, че образът му се мени пред очите ни.

Въпреки че е притеснен от прекалената събитийност на романа „Илинден“, авторът съумява да обърне внимание на характера на Борис. Перото му отново става пластично, с леките артистични импровизации, свойствени за него, когато твори в мигове на най-голямо вдъхновение — и така той успява да извае още един Глауш — както го нарича някога баба Султана, когато той се намира на Ния след дългогодишно безплодие и хиляди мечти за рожба.

Чрез неговия образ Д. Талев хвърля мост към следващия роман от поредицата, която има всички елементи на семейна, на родова хроника, но семейното и родовото се анализират и изобразяват в унисон с общественото. Талевият реализъм в поредицата притежава такава социална широта и целеустременост, благодарение на която авторът успява да каже всичко за човека, семейството, обществото, нацията и епохата в отрязъка от времето, което лежи в неговия фокус, разказвайки за живота на Глаушевия род. Като опитен диригент писателят повиква ония събития, подчертава ония интимни или определено политически моменти, които ще сложат поредния детайл върху портрета на народа в дадената епоха. Именно така той се домогва до динамиката на народопсихологическите процеси и успява да обрисова народен портрет в движение, в преливане и в доизживяване на пропуснатите етапи.

Образите на героите носят конфликтите на своето време, но ние ги виждаме и край огнището, събрани в стародавна патриархалност, да обсъждат вечер новините на чаршията, и на чаршията да коментират шокиралото ги минаване на първата жена през нея, и в църквата — и особено в нея, да се борят срещу фанариотите, и в четата — да крачат след войводата Велко, решили вече да живеят в постоянни рискове и опасности, но свободни, борещи се за свободата на народа. Имайки съзнанието за своята трудна мисия и опитността на зрелия писател-епик, Димитър Талев подготвя навреме образа — център на следващия роман от поредицата, новото зърно, което ще носи всички белези на старото, ще воюва за сбъдването на неговите блянове, пориви, национални възжеления и социални страсти, но и ще отрича елементите на назадничавост или просто на неактуалност на някогашните идеи за човека и обществото, за пътя на националноосвободителните борби. В това отношение Димитър Талев проявява рядък такт, плод на голяма художническа интуиция. Следващият герой-център постепенно наедрява и застава пред читателя, но той автоматично не измества нито предишния главен герой, нито неговото обкръжение, нито пък може изведнъж да поднесе новаторско съзнание. Така новаторското израства върху традиционното, но без да тегне върху него суката на традиционализма, баналността на вчерашните ежедневни грижи и замисли. Именно по този принцип авторът извайва образа на Борис Глаушев в „Илинден“: постепенно оставя на заден план Лазар — героя от борбите срещу фанариотите и образа-олицетворение на приемствеността между църковните и националноосвободителните, въоръжено-революционните борби, и също така постепенно, неотменно като хода на годините изтласква на преден план Борис, подготвяйки го за основен герой на „Главовете ви чувам“.

Крещящата конфликтност не е по вкуса на Димитър Талев, когато разгръща пред нас живота на хората от Глаушевия род и техните борби за лично щастие и народна свобода. Тесногръдият схематизъм, примитивността и елементарността на такова конфликтване не само че е чужд на автора, но той зорко се пази от него, тъй като за нашето Възраждане не е характерен конфликтът между поколенията. Революционерите произлизат често от семейства на даскали, попове или просто на ветерани от църковните борби. Поемайки нови пътища, те не се нахвърлят ядно, с нихилистичен патос върху бащите, а поемат борбата все за същата цел — народната свобода, българската държавност, — но вече с други средства. Борис Глаушев в дадения случай е улеснен и от това, че самият Лазар Глаушев, подтикван от фанатичния и нетърпелив учител Райко Вардарски, поема пътя на нелегалната въоръжена борба непосредствено след победата над фанариотите и еманципирането на българската народност. Той не може дълго да съзерцава действителността, да се наслаждава на победата, успокоен, с чувство за докрай изпълнен дълг, едно че е човек възискателен и с мисия на народен водач, и друго, че самата действителност чрез озверените набези на турските лумпени и криминални престъпници — оръдия на бейовете — категорично настоява за издигане на борбата на нов етап. А един изтънчен интелгент като Борис Глаушев, мъчен от трудните въпроси на съвестта, не би могъл да присъствува повече от необходимото според Димитър Талев в „Илинден“. Би нанесъл удар по основния замисъл на автора, би изместил центъра на тежестта от изображението на Илинденската епопея към абстрактните съждения на този много странен, но и много символичен за македонското революционно движение герой.

Този младеж още в детските години не само усеща като дядо си Стоян, но и осъзнава страха, вижда го, надарен с ясновидството на водача на духовете и склонен към абстрактни разсъждения като баща си Лазар. В рамките на романа „Илинден“ неговият образ внася силна хуманистична струя и допълва с ясна и точна шриха портрета на илинденци. Те достойно посрещат на-

чалото на века — техните идеи са на нивото на най-напредничавите идеи, техните подвизи не само ще стреснат Европа и ще я накарат отново да обърне очи към своя „барутен погреб“, но и ще я принудят ревниво да прерови своята духовна съкровищница и да види, че тя е поизостанала хуманитарно от тоя народ, когото е ослила на робство и който излиза в предните редици на европейската мисъл — независимо че животът му е окаян, беден, икономически и социално изостанал. Началото на века започва с тревожен тътен за Европа — и той иде от Илинденци, българските герои, приели не само идеите за равенство, братство и свобода, за република и за ново социално устройство, но и тръгнали в началото почти пипнешком по новите пътища, по които ще тръгне тя едва през 20-те години. Напред са двете балкански войни, Европейската — наречена още Първата световна война, Октомврийската революция, която ще бъде възпята от сина на беглеци от Кукуш, донесли в София илинденския огън и неукротимата мечта за национални и социални свободи — от родоначалника на социалистическия реализъм, светлия юноша Христо Смирненски.

Възпявайки Илинденската епопея, която не само допълва портрета на българския народ заедно с Априлската, но и вешае новите битки, които той ще води отново пръв в Европа — този път срещу фашизма, Димитър Талев успява да обрисова съкровения вътрешен портрет на Илинденци. Това е най-голямата сполука на неговия роман „Илинден“, на който можем да намерим хиляди кусури, но на който не можем да отречем само едно качество: че той е правдив образ на оная тревожна епоха, че носи духа, идеалите и заветите на илинденските герои и че талантливо открива пътя към следващия роман от поредицата „Гласовете ви чувам“.

Заслугата на Димитър Талев е, че разгръща илинденската характерология върху фундамента на народната нравственост, на завоеванията на „Железният светилник“ и „Преспанските камбани“ — независимо че вторият роман още не е излязъл, той е почти готов в папките на автора. Въпреки че „Илинден“ е едва ли не най-политизираният и документално най-верен на изобразяваните събития и образи, въпреки че в него се явяват като герои редица исторически личности, Димитър Талев не се е изкусил от романа-хроника, не го е актуализирал вулгарно, нито пък е допуснал плоската документалност да окаже влияние върху белегистичната му пластика. Независимо че е бил затруднен, защото върху могъщото му въображение е тегнела историческата правда от не тъй далечната като времето на Самуил и дори на Султана епоха, той е успял да изгради галерия от образи на илинденци, да продължи нишките на родовата хроника на Глаушевци и да обрисова батални сцени на рядка героика — както и на покруса от разгрома, на кървави репресии, на башибозушки грабежи и палежи, твърде познати ни от потушаването на Априлското въстание. Но именно в тия страници патосът не намалява, отчаянието не докосва с мъртвешката си студенина извисената душевност на четниците и на героичното население — те се заклеват като Донка върху гробовете на хилядите жертви да продължат борбата. И ако казвам, че Талев разкрива Илинденската епопея като нов връх в изаявата на българина и като скок в народопсихологията му, аз имам пред вид именно македонската жилавост и решителност на тия горди българи, чието национално съзнание става още по-крепко, колкото натискът на насилника става по-нетърпим и по-варварски.

Още в „Преспанските камбани“ личи горещото желание на автора — един типичен „градски“ белегист, ако приложим делението на нашата проза на „селска“ и „градска“ по урбанистичен признак — да разшири териториалния терен на своята епична поредица. В „Илинден“ в това отношение е извършен скок. Центърът от Преспа отива в полето и планините, като особено се откроява малкото селце, където Донка става учителка, снаха, съруга на юначен войвода, неговя вдовица и активен член на Организацията. Историята на тяхната любов, така

увлекателно разказана, се разгръща на фона на подготовката на Илинденското въстание. Всеки ще жертвува мило и драго, ще дава народен курбан, а войвода-та Велко — току-що придобитото щастие.

Любовта на Борис Глаушев и Ружа и на Велко и Донка е символична. И двамата братовчеди — Борис и Донка — бягат от града сред народа, а народът тогава е предимно селски; и двамата намират нови нравствени небеса сред тия хора; и двамата са за кратко време щастливи. Те ще овдовеят през илинденските дни — както овдовява целият народ, и цял живот ще носят един белег в сърцето от ония исторически събития.

Всеотдайни в любовта, верни на своите близки, предани на семейното огнище, Велко и Ружа, от друга страна, ще загинат по твърде достоен начин. Велко — превърнал се в легенда, народен закрилник в тежките месеци след поражението на въстанието, когато волите се каляват и характерите укрепват, за да издържат на натиска на многобройните врагове от различни националности, които като хиени се нахвърлят върху българите във времето на погром и терор. Ружа — очаквайки от окопите своя любим, своя стопанин, бащата на първата си момчана рожба Борис Глаушев. Тя може да побегне по-рано, да спаси своя живот, но кой герой на Талев в Илинденската епопея не извършва своя подвиг, за да го притури към героиката на народа? Тя стреля до последния момент, прикрива отстъплението на мирното население и дори на въстаниците, трепетно очаква да зърне любимия образ на своя съпруг-страдалец Борис Глаушев. Така и не го дочаква, завършвайки нелепо за благоразумните, но достойно за потомците, за своята първа рожба младия си живот. Обикнала Борис Глаушея, когато той се бори със смъртта, извадила го от нейните бездни, за да му прелее от своите селски флуиди жизненост и психическа устойчивост, тя му става любим, майка и сестра, закриля го от абстрактните бездни на гърчения и лутания, дава му равновесие и душевна хармония, става за него земята, почвата на народната нравственост в съзряването му на интелигент, мислител и народен водач. Тя прави всичко за него, посвещава му цялото си същество, без да иска нищо в отплата — скромна, душевно щедра, добра и естествено благородна. Тя не дава нищо в заем, за да иска да ѝ се връща. Раздава се, защото е такава народната ѝ, селска натура. Осъществява се, грижейки се за своя стопанин — така, както са се осъществявали майка ѝ и баба ѝ, нейните съселянки. Завещава му един образ-икона — до такава степен още приживе минала от тленното, плътското в неговата духовност, че той я възприема като нравствен пример, въодушевен от спонтанно бликащите ѝ пориви.

Своята изтънчена, трагична любов той ще изживее по-късно в големия град, в обятията на една млада гъркиня, копнееща като него за мир, разбирателство и обич между хората от различните народности в страшните години на терор над илинденската земя. Ангелика ще го чака всяка вечер на балкона, ще му пише писма на френски, ще го докосне с омаята на сложна чувствителност и още по-сложна душевност, ще извърши и тя един подвиг за него, за своята любов и за своята личност. Тази романтична история е не само до детайли описана в „Гласовете ви чувам“, но влиза в цялостната концепция и на този роман, и на поредицата. Защото Ангелика — дъщеря и сестра на буржоазни националисти, отрича националните вражди, прекрачва бариерите от омрази, изолационизъм и терор и тръгва смело след своята любов, защитавайки правото си на лична човешка изява в тия нечовешки времена.

Автор, който умело и деликатно преплита интимните и обществените линии, за да ги слее в един възел и да разкрие по този начин епохата и човека от най-различни зрителни ъгли, Димитър Талев и тук е верен на себе си. Както срещу любовта на Ния към Лазар Глаушев стоеше баща ѝ — гъркоманът, така сега срещу любовта на Ангелика с българина, член на ръководния комитет на Орга-

низацията, стои баща ѝ, стоят братята ѝ — също ръководители, но на гръцките андарты. Тази чудна девойка ще заплати с живота си своето право на любов в жестоката епоха. Нейното самоубийство е най-острата критика на новите балкански поколения срещу националистическата ръжда на вековете, полепнала по снагата на народите и отричаща правото на отделния човек на избор на своето щастие.

Но Талев не остава само в тая идейна рамка, а рисува отношенията на двамата влюбени в цялата им човешка сложност и дълбочина. Дързостта на Ангелика в любовта няма нищо общо с блудството, с лекомислието на жената, за която връзката с мъжа е едно приключение без морални последици. Като че ли тя е дала обет пред любовта и това вече я кара да пренебрегне фалшивия срам, лицемерната маска на градското филистерство, преструвките, предрасъдъците за доброто поведение и доброто възпитание. Тя е чиста, добра, свенлива, но не се срамува от своята любов, издигнала я като философия в тоя настръхнал, враждебен към човека свят. Именно затова в нейната любов, която стопля страниците на този трагичен роман, няма пикантерия, екзотика, авантюризм — въпреки че цялото ѝ развитие върви по линията на романтичната изключителност. И двамата герои се разкриват изцяло — Ангелика само и единствено в наистина фаталната за нея любов, Борис Глаушев — като страдалец за хуманистичната идея, който не може да не пролива кръв в борбата с враговете, нахвърлили се като бесни кучета от всички страни върху поробените българи след Илинденската епопея. Двамата млади са жертви на епохата — Ангелика се самоубива, а най-възвишената, най-съкровената същност на Борис Глаушев умира, без обаче той да се пречупи и да прегази своите човешки и национални принципи, ставайки може би още по-голям враг на всичко шовинистично, на всяко робство и на всички прегрешения между народите.

Въпреки че Борис Глаушев се изповядва пред себе си, че гръцката му приятелка му е разкрила любовта — отдавайки му се със страстта на своите двадесет години и с прелестта на градска девойка, която не изпитва свян и срам, когато трябва да извърши великото тайнство, за което е мечтала много години, четейки романи и бленувайки за единствения, който ще дойде и ще я вземе — той не може да забрави Ружа. Не само защото му е оставила мъжка рожба, която Ния отглежда в дома, в който той е израснал, в град Преспа, където се срещат някога Султана и Стоян Глаушев.

Ружа остава в неговата душевност, настанява се трайно в нравствената му ценностна система. Тя завинаги ще бъде един корен, който ще го държи здраво привързан към земята, към първичното, към народната нравствена традиция, към българщината, избистряла се и кристализирала векове, за да я срещне той великолепно олицетворена в това мило и добро селско момиче, което се чувства така тъжно и самотно в град Преспа.

А Борис Глаушев? Защо за него и Ружа, и Ангелика извършват своя подвиг, с какво е заслужил той да му посветят младия си живот — дали по всесилната воля на автора или тук има нещо по-дълбоко, което обяснява и чувствата на двете девойки, и обаятелността му изобщо — на него, родения със златната звезда на избраника от Ния, мечтала и страдала за неговото раждане 18 години! Но Борис Глаушев в последните два романа на четирилогията носи голямата идея за милосърдието, за любовта между хората, за дружеското начало в общуването на народностите, за непостижимо високата цена на човека в това време на кръв, терор, инфлация на живота, националистическа озвереност на другите срещу българите и изтласкване на правата на човешкото сърце от дълга, саможертвата, подвига, борбата — у комитата. Той не е безпочвен интелегент и смешен апостол, тръгнал да проповядва хуманистични идеи на убийците, насилниците и лумпените от рода на Йосиф от Рапа. Нито пък е способен да отрече револю-

ционната идеология, въоръжената борба на народа за своите закони и свещени права, за свободата, която единствено може да оправдае проливането на човешка кръв. Напротив, неговият морал е революционен и тъкмо защото е революционен, непостижимо извисен за случайните и безотговорни хора в борбата, той така бързо печели обаянието на четниците, сред които попада. Най-големият му страх е те да не започнат да стрелят по-често, отколкото е нужно, да не би това време на нечуван терор да породи и у тях подобна реакция, да не би и за тях да поевтинее великият човешки живот. Неговият принцип е да се опитат абсолютно всички средства и методи, преди да се стигне до кървавата развръзка. По време на подготовката на въстанието го критикуват за неговата мекушавост, за „безплодните“ му умувания, за християнското му милосърдие — твърде безпочвено и най-вече вредно за революционния процес в ония нагорещени, стихийно препускащи към илинденската си кулминация дни. За да съзрее по-бързо характерологично, да стане революционер не само по идейни убеждения, но и по морал, да се приземи и да попадне на по-твърда почва, революционният комитет на Преспа го изпраща в четата. Той става комита, възмъжава, стреля и по него стрелят, попада за първи път между кошмарната граница на живота със смъртта, влюбва се и се оженва за своята самарянка, съдбата му крива по неподозирани за Лазар и Ния, тревожни и страшни с неизвестността си пътища. По-късно той, оздравял, възмъжал, слегнал вътрешно, юначен и решителен, попада в окопите на Илинденската епопея, за да бъде пленен, осъден на смърт и свален от бесилото от хубавата и милостива Лейла. Като образ-идея, като герой-хуманистично присъствие, като човек, символизиращ принципа за любовта и милосърдието към ближния, които съвсем не са безпочвена и остаряла християнщина в ония тежки дни, той се разгръща в „Гласовете ви чувам“ — може би най-тъжния роман на Димитър Талев, роман за тъмните и страшни години след разгрома на илинденци. Именно тогава, когато и сред Организацията си пробива път терорът — разбира се, като отговор на жестоките репресии и на дейността на чуждите пропаганди — неговият прякор Милостивия става символ на ново течение в обществено-политическия живот. Него го иронизират, подиграват го, сочат му трупите на избитите българи, фактите за свирепите походи на националистически чети, които шетат по Македония в зловещ сговор с турския насилник — и той сякаш отговаря на всичко това с думите: толкова по-добре, щом човешкият живот до такава степен е поевтинял, пак ние, българите, страдалците на Балканите, носителите на най-прогресивните веяния, трябва да дадем пример, да посочим изход, да станем обединителен център против мракобесието, полицейщината, свирепия национализъм и анадолското варварство. В извисения му хуманизъм има рядка борбеност. Това е атакуващ, целеустремен, действен, а не абстрактен хуманизъм, въпреки че носителят му така често се губи сред мътилката на абстрактните разсъждения.

Още като дете крехък и болнав, с душа добра като на Ния, със сърце на християнски мъченик и апостол, Борис Глаушев прекарва сякаш през себе си страданията на тая земя, готов е да поеме нейния непосилен товар, да загине, но да попречи на другите да се изстребват. Някога, когато още е жива баба Султана, на която той е последната радост в живота, той заболява от изконния, тъмен, вроден страх на роба, психиката му я атакуват депресиите на робството, тя е обременена с греховете на възрастните, събрала в себе си сякаш историята на кланетата, униженията, старите и новите спомени на раята. Животът му едва мъждука — с пламъчето на светилника, за който така тъгува Султана; толкова стихии има, които могат да го угасят, че Ния и Лазар загубват мир и спокойствие от тревоги за него. Той ги плаши с прекалено умните си, недетски въпроси — сякаш нетърпеливото илинденско бъдеще говори през устата му. Със своята изострена свръчувствителност той сякаш е символ на всички деца, към които в дните на неговото

появяване на бял свят се е обърнал с екзалтирания си призив учителят Райко Вардарски. Когато съзрява, склонен към мъчителни самоанализи, той често потъва в потока на усложненото си съзнание, търси там своите нравствени опори, гони звяра от себе си и поощрява човека в себе си. Самовъзпитавайки се, доизграждайки се под влиянието на революционната действителност, той не само унаследява нравствените принципи на баща си Лазар Глаушев, но ги усложнява безкрайно, за да бъдат в състояние да отговорят на безкрайно усложнената се обществена обстановка, на новия човек, обременен с толкова много комплекси, но освободен завинаги от един: комплекса за малоценност на роба, който караше дядо му Стоян Глаушев да трепери като лист от кехаята Осман. Върху него и неговото поколение, доказало през Илинден, че е достойно за бащите, разгромили фанариотите и защитили българското име, се стоварват ужасните зигзаги от най-новата история на Балканите, върху това парче земя се кръстосват всички противоречия на Европа, в народните рани бъркат всички съседи и всички велики сили. Няма я като едно време надеждата у дядо Иван, в България царува Фердинанд и неговата маниакалност и кобурготска безотговорност носят нови беди на брата роб — като че ли са му малко другите. Организацията не е единна, Гоце Делчев е мъртъв, а Даме Груев прави закъсняла преоценка на автономистката идея. В полето шетат андартите, насъскани от турското правителство. Все по-определено започва да се усеща зловещото присъствие на още един враг, който действува изтънко, по-хитро дори от фанариотите, планира за десетилетия напред своята пропаганда: великосръбския национализъм. Той купува сега засега лумпени като Йосиф от Рапа и Кътърката, също и бедни хорица от планинските райони, затыпели от труд и мизерия, обезверени от пораженията, недоумяващи защо се брани все още от някои ръководители идеята за автономия на Македония. Но ще дойде ден, когато в мрежите му ще попаднат къде-къде поедри риби. . .

Всичко това, което от „Илинден“ тече в „Гласовете ви чувам“ и доминира в тоя последен роман на поредицата на прилепския представител на българския художествен гений, се стоварва върху психически лабилната, но подчинена на железни нравствени правила душевност на Борис Глаушев. Най-автобиографичният герой в творчеството на Димитър Талев — според неговите недвусмислени признания, — той се оказва способен да изнесе проблемния товар на „Гласовете ви чувам“ и отчасти на „Илинден“. Тия два романа са обединени не само от него, но и тематично — Илинденската епопея и нейните последици. Те измолкват на заден план Димитър Талев — битоописателя, търпеливия ваятел на образи от типологията на Султана, автора, който се интересува твърде много от динамиката вътре в българското семейство, от конфликта снаха—свекрва (Султана — Ния), от началото на разпадането на родовопатриархалната нравственост — още поболезнена за македонския българин, тъй като съпада с изселническия поток, който тече десетилетия наред към България. . .

В рамките на четирилогията можем да отделим две дилогии — „Железният светилник“ и „Преспанските камбани“, от една страна, и „Илинден“ и „Гласовете ви чувам“, от друга. По всеобщото мнение — читателско и литературно — Д. Талев е по-силен като художник, а и като тънък мислител, като проникновен анализатор на българския национален характер — в първите два романа на поредицата. Приемайки тази вярна оценка, ние ще извършим голяма грешка, ако подценим следващите два романа. Нашият критерий трябва да държи сметка за различните задачи, които авторът си поставя в двете дилогии, за мащабните събития от най-ново време като Илинденската епопея и нейните последици въобще за българския народ, които запленяват перото на Талев и сами го карат да постави ударението на друго място, за да не принизи описваните събития с дребнотемие, претенциозен психологизъм, периферийност. За Султана може да се

разказва само в „Железният светилник“, както и за лютата ѝ омраза срещу Ния можем да четем само в „Преспанските камбани“. Наистина Талев мимоходом, с голямо съчувствие и трепетна бащинска интонация отбелязва, че Ружа била нещастна в дома на Глаушеви, че страдала за село, че се притеснявала от крайно тактичните и до максимум идеализираните в края на четирйлогията Лазар и Ния, но той не се съсредоточава нито върху нейните скръбни самотнически преживявания в Преспа, нито пък го съблазнява сблъсъкът на селската нравственост с градския начин на живот. А материал за това Преспа му дава — изобилен, още от времето, когато Султана нарича „селяндур“ Стоян, когато той ѝ се изповядва, че му се свири на гайда и му се пее. Друго чука на вратата — на Преспа, и на околните села, и по планинските махали в това време и него — едрото, мащабното, иска да изобрази епикът, заплънен още в детските си години от разказите на прилепчани за ония легендарни дни и нощи. . . Освен това Талев, цял живот свързан с каузата на националноосвободителното движение, запознат като никой друг с конфликтите вътре във ВМОРО, платил скъпа цена на своите увлечения и крайни позиции, напира да направи своята преоценка, да остави не само художественото, но и патриотично завещание.

Борис Глаушев — образ изключително много концепционален, автобиографичен дотолкова, доколкото това може да се каже за герой на Димитър Талев, чиято художествена тъкан е обективирана от него, автономна, развиваща се по своите вътрешни закони — се отличава със своята многозначност и силна политизация. При неговото извайване авторът е сякаш надминал самия себе си. Именно при този герой се срещаме с най-проникновения и най-въдъхновен психоанализ, осящен под формата на безкрайните, но съвсем не отегчителни самоанализи на Борис. Той обръща пластове на своето съзнание, когато чувството за вина пред човека го тласне отново към бездните на абсурда и подсъзнателните, контролирани до този миг от волята стихии вземат властта и отново го хвърлят в хаоса на обърканите стойности, на станалите съмнителни вечни ценности. Дошъл на този свят с амбицията да не възприема нищо наготово, рядък новатор в индивидуалната си изява, той не е обкръжен с мекия традиционалистичен, възрожденски ореол на своя баща Лазар Глаушев. Той подлага на съд, анализ и съмнение всяка истина, възприета от връстниците му като аксиома от предходното поколение или придобила силата на железен закон, влизайки в ценностния арсенал на Организацията. Чрез неговите титанични усилия Д. Талев защитава правото на всяко следващо поколение на избор на свой път в националноосвободителните борби и хуманистичните дирения и изяви и по обратен, сложен начин внушава актуалността на истините на поколениято на Лазар Глаушев, принося му в съкровищницата на националния характер през великите години на смели битки с фанариотите в защита на българщината. Ние не можем да наречем Борис Глаушев нито болезнен индивидуалист, нито хуманист от християнски тип — тъкмо обратното, именно той съзнателно подчинява своята воля на колективната и учудва другите с дисциплината си на четник и на ръководител на Организацията; именно той най-решително и безкомпромисно участва в провеждането на решенията, които ще бъдат обогрени с човешка кръв, когато бъде убеден, че други път за разрешение на конфликта в частния случай няма; именно той (по Глаушевски) участва активно в борбата със сърбоманите, с гръцките националистически шайки, с войводите от бонапартистки тип, които издигат за свое кредо терора и се стремят към лична власт в обърканите и трагични следелинденски години. Той не поставя под съмнение само едно: правото на поробените български народ да се освободи с оръжие в ръка. Това и за него е една аксиома, прокламирана на площада в Преспа от учителя Райко Вардарски в годината на покрусените надежди, прекръшените изблици, стъпканите крехки филизи на свободата от търгашеска Европа на Берлинския конгрес. Що се отнася пък до неговото

лично мъжество, храброст, решителност, готовност за саможертва в името на националната кауза, това той демонстрира неведнъж — особено бляскаво, когато остава да се сражава заедно със „смъртниците“ на оня гол връх, откъдето се отива направо в безсмъртието.

Тези страници са едни от най-силните в „Гласовете ви чувам“ — те са и нов връх за народопсихолога и националния характеролог, който много дълго подготвя чрез реалистично отразяване на историческата епоха своя извод за скока в нашата българска душевност, за завършването на възрожденския процес на освобождаване от страха, примирението, фаталистичното безволие и т. н. Омирът елементите на робската психология, напластвани като ръжда векове върху съзнанието на народа. Вече става дума за новия, модерен облик на българина, стъпил в XX в. като свободен сред свободни, достоен за друга участ, решен да върши подвиг след подвиг в ежедневието на своята съпротива срещу насилника и срещу домогванията на великосръбския и великогръцкия национализъм, но да извоюва свободата си. В същност народът е вече вътрешно свободен. Той е доказал през Илинденската епопея не толкова и единствено на света и Европа, не дори толкова на своя вековен поробител, колкото на самия себе си, че се е разделил за вечни времена с всички отживелици и наслоения на робската психология и е прекрачил прага на окончателното формиране на своя нов облик, достоен за идващия с национални и социални сътресения XX в.

Тази идея е блестящо защитена от художника Талев чрез галерия от образи — главни и епизодични, всеки по своему чертаещ своя шрих върху новите народопсихологически процеси, върху новия облик на българина от Македония, който по неведомите пътища на националното става облик и на българина изобщо — нещо, което той доказва през Балканската война, най-героичната страница в борбата му за национална независимост, единение и решителна разправа с петвековния поробител. Тази идея, която пронизва от край до край „Илинден“, като че ли намира своята кулминация, своето блестящо изкристализиране в човешки образи в сражението, в което участва и Борис Глаушев, описано в „Гласовете ви чувам“.

Талантът на Димитър Талев да рисува колективни образи чрез динамичното и умерено присъствие на десетки епизодични герои, да портретува масата, служейки си с находчиви детайли, диалози, случайно уж подхвърлени или дочути реплики, мигновено зафиксирани изключителни ситуации, сцени на мъжество и героизъм, които траят точно толкова, колкото е нужно, за да характеризират колективната героинка и веднага след това да освободят място за напирашите нови случки и нови герои, които също настояват да бъдат видени и чути от автор и читател, от народа като опълченците на Шипка — тоя рядък талант на Димитър Талев тук се е реализирал най-вдъхновено. Тук индивидуалният психолог, който следи отблизо душевните лутания на Борис Глаушев, потресен от самоубийството на Ангелика и възненавидял за вечни времена всички прояви на национализъм и вражда между народите, рисува своя любим герой в изключителна ситуация, сред изключителни хора — нови българи — сам изключителен, намерил най-после своята правда, очертал главната посока на своя млад живот с кървава диря. . .

Майсторът на батални сцени, който не позволява на читателя да си поеме дъх от напрежение, от сюжетна задъханост и сгъстеност, когато чете „Илинден“, тук се намира в своя нов апогей, пренесъл конфликта на националноосвободителната борба от град О. в планините, където винаги българинът е решавал своите национални проблеми. . . Тук народопсихологът прави своите изводи и наблюдения, използвайки познанията по масова, колективна психология и своя белетристичен талант да ги изобразява чрез точно, лаконично и ясно зафиксиранияте от прецизната му камера човешки образи. . . Тук патриотът Димитър

Талев, автор свободолюбив и поклонник на свободолюбивите и героични натури, рисува патриотизма на българина като основна движеща сила в неговото поведение — патриотизъм, който възвеличава личността и ѝ позволява да разцъфти, да се изяви всестранно и по ботевски мащабно, вместо да я обезличи, автоматизира и направи само една малка бурмичка, както е при фанатичните националистически движения. Тук Димитър Талев, писател-реалист от особена категория, с революционна романтика, умерена идеализация и влечение към мащабните изяви на човека в името на родината рисува навлизането на българина в такъв стадий от неговото развитие, когато героиката става негова типологична черта, а подвигът — ежедневие на гордата и освободена личност.

В същност той никога не е обичал скучния и досаден, педантичен при изброяване на фактите, но безпомощен пред сложните извивки на човешката душа реализъм, чужди са му били винаги самоцелното битоописателство, неосмислената от голяма и ярка концепция събитийност, самоцелната обстоятелственост и описателност. Неговият реализъм е от особена категория — може би защото вътре в него тупти сърцето на патриота, извисява го мислителят, който проявява такъв траен интерес към националното своеобразие в литературата. Скръбният прилепчанин е усетил още на младини на свой гръб колко струва националната неправда и до какви деформации довежда тя и личността, и нацията в годините на борба за изправяне греховете на „цивилизована“ Европа към българския народ. Неговите образи греят с възрожденска топлина, те са достоверни — наистина до педантизъм сверени с епохата, в която са живели, но излъчват обаянието на изключителните хора благодарение на хуманистичната им концентрация. Описани в строго определен отрязък от време, деца на своята епоха, те са в същото време до такава степен извисени над нейната временност и преходност, че и днес, и винаги ще говорят на българския и чуждия читател за любовта и омразата, за робството и свободата, за щастието и трудните пътеки на личността към него, за смъртта и чистото съзнание на цялостно осъществения човек пред нея, за подвига на бореца, жертвувал себе си в името на големи национални, социални и всечовешки идеали и никога не заровил нос в дребнотемията на своето всекидневие, не залостил еснафската порта на къщите хоризонти пред тревогите на своята съвременност, неизвинил нито един път своето малодушие или друга слабост с обстоятелствата. . .